

Розділ V
ЗА МАТЕРІАЛАМИ КОНФЕРЕНЦІЇ
«Я в усьому світі не нахожу спокою...»
(до 200-ліття Пантелеймона Куліша)

УДК 929Куліш

О. П. Реєнт

доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
заступник директора, Інститут історії України НАН України
(м. Київ, Україна), Reent.O.P@nas.gov.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5141-7445>

ШЛЯХОМ ПОШУКІВ, КАТОРЖНОЇ ПРАЦІ ТА БОЛІСНИХ
ХИТАНЬ: ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ В УКРАЇНСЬКОМУ
ВІДРОДЖЕННІ ХІХ ст.

У статті проаналізовано вплив видатного історика, педагога, письменника, мовознавця, громадського діяча ХІХ ст. Пантелеймона Куліша на тогочасне суспільно-політичне становище й культурне життя в Україні. Схарактеризовано професійне становлення та формування світогляду П. Куліша. Окреслено еволюцію його поглядів у контексті взаємин із відомими представниками українського національного відродження — Т. Шевченком, М. Костомаровим, М. Драгомановим.

Розкрито внесок Пантелеймона Куліша в українське відродження ХІХ ст., а саме: напрацювання у сфері письменства й мовознавства (перший історичний роман, написаний українською мовою — “Чорна Рада”, перекладацька діяльність, вдосконалення та розвиток інструментарію літературної мови, розробка українського фонетичного правопису — “кулішівки”); налагодження літературного та книговидавничого процесу (петербурзька друкарня, співпраця з галицькими українофілами), історичні розвідки, публіцистика.

Зауважено про важливість епістолярної спадщини П. Куліша як історичного джерела. Наголошено, що без її ґрунтового вивчення неможливо відтворити повною мірою складний процес українського національного відрод-

ження “довгого” XIX ст., безпосереднім учасником якого був Пантелеймон Куліш.

Ключові слова: Пантелеймон Куліш, українське національне відродження, роман “Чорна Рада”, “кулішівка”, письменство, мовознавство, епістолярій.

O. P. Reient

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Corresponding Member of the NAS of Ukraine,
Deputy Director, Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), Reent.O.P@nas.gov.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5141-7445>

BY MEANS OF SEARCHING, HARD LABOUR AND PAINFUL HARDSHIPS: PANTELEIMON KULISH IN THE XIXth CENTURY UKRAINIAN REVIVAL

Abstract

The article analyzes the influence of a prominent historian, teacher, writer, linguist, and public figure of the XIXth century Panteleimon Kulish on the socio-political situation and cultural life in Ukraine of that time. It characterizes the professional establishment and the ideological formation of P. Kulish. It outlines the evolution of his views in the context of relationships with prominent Ukrainian national revival representatives such as Taras Shevchenko, Mykola Kostomarov, Mykhayilo Drahomanov.

It reveals the contribution of Panteleimon Kulish in the national revival of the XIXth century, namely: the works in the field of writing and linguistics (the first historical novel written in the Ukrainian language called “Chorna Rada” (“The Black Council”), a translation activity, the improvement and development of the literary language tools, devising of the phonetic orthography called “Kulishivka”); the literary and book publishing process establishment (St. Petersburg printing house, the cooperation with the Galician Ukrainophiles), historical scientific papers, publicism.

It notes the importance of P. Kulish’s epistolary legacy as a historical source. It is stressed that without its thorough study it is impossible to fully reproduce the complex process of the Ukrainian national revival of the “prolonged” XIXth century, whose direct participant was Panteleimon Kulish.

Keywords: Panteleimon Kulish, the Ukrainian national revival, “Chorna Rada” (“The Black Council”) novel, “Kulishivka”, writing, linguistics, epistolary.

“Я не поет і не історик, ні,
Я піонер з сокирою важкою”.

Таке, не позбавлене певного лукавства, знамените самовизначення дав собі та ролі, яку зіграв в українському відродженні ХІХ ст., уже зрілий Пантелеймон Куліш. І не дуже погрішив проти істини при цьому, бо Куліш-поет та Куліш-історик хоча й залишили дуже помітний слід по собі, але не найпершої величини, що не могло потішити самолюбства гостро амбітного і дуже діяльного Куліша. А от “піонером”, який прорубував перші стежки чи не в усіх сферах високого, за які брався і якими потім йшли інші, він безперечно був найпершої величини для часу, в якому жив.

Молодшому за своїх товаришів по Кирило-Мефодієвському братству, що стало колискою українського відродження — на п'ять років за Шевченка та на два за Костомарова, Кулішеві судилося пережити друзів своєї молодості на 46 і 12 років відповідно. Доля подарувала йому довге, сповнене творчих шукань, гірких розчарувань і ідейних хитань до неодноразових нищівних самозаперечень буття. Перебуваючи понад шість десятиліть на самому вістрі національно-культурного життя, він бачив, як до невпізнаваності змінюється світ, як заступають до творчої праці нові покоління, і змінювався сам. Радикально, але, на відміну від Костомарова, не лінійно.

Світоглядно усі троє сформувались під впливом ідей романтизму. Через передчасну смерть Шевченко так і залишився багато в чому романтиком, навіть пройшовши через роки невимовно важкої для людини духу рекрутчини. Костомаров здійснив загалом типову для діячів його доби та віку еволюцію від романтизму до позитивізму, від революційного, а згодом ліберального демократизму до лоялізму і похмурого консерватизму. Усе своє довге, як за мірками ХІХ ст., життя еволюціонував і Куліш, але непослідовно, строкато, не раз зрікаючись себе “прежнього”, змінюючи орієнтації і знову частково повертаючись до витоків...

У чому не відмовити зрілому Кулішеві (молодий міг каяттям вимолювати полегшення своєї долі після погрому Кирило-Мефодіївського братства) так це у сміливості ставити все на карту в ім'я своїх переконань (часто хибних), йти проти течії, кидати виклик хоч би й усьому громадянству (наприклад, своєю “Историей воссоединения Руси”¹ у трьох

¹ *Кулиш П.* История воссоединения Руси: в 3-х т. С-Пб.: Изд. т-ва “Обществ. Польза”, 1874.

томах), прирікаючи себе на самотність, або й самій імперії, якій не раз не за страх служив (коли публічно, зопалу, зрікся російського підданства, чи коли втратив службу у Варшаві, відмовившись розірвати зв'язки з галицькими українофілами).

А чого тільки варте як цілком певний промовистий жест багаторічне листування з політичним емігрантом Драгомановим! Обидва зробили величезний внесок у справу українського відродження. Обидва налаштували проти себе значну частину сучасників. Перший — грубими особистими інвективами супроти, на той час вже не один рік як спочилого в Бозі, Шевченка (чим вклав зброю в руки багатьох патентованих українофобів на кшталт Щоголева чи Бузини) та доктриною культуртрегерства щодо ролі польського панства і російських імператорів в історії України. Другий — своїми гострими “Чудацькими думками...” та проповіддю соціалістичних ідей. Про обох з повним правом можна сказати словами М. Зерова, зверненими до Куліша: “... з нього був великий майстер дратувати українську громадську думку”². Але, “дратуючи” її і ставлячи перед нею незручні питання, і Куліш, і Драгоманов, будили сучасників, змушували їх реагувати, аргументувати і контр-аргументувати, шукати нові шляхи та рішення.

Питання, в якому Куліш дивився глибше та значно далі за більшість своїх “приземлених” обставинами реального життя сучасників і вповні самим ходом історії довів свою правоту — його подвижницька діяльність перекладача, а не лише адаптатора кращих зразків європейської літератури та поезії українською мовою, яку він небезуспішно прагнув піднести до рівня вершин світового письменства.

Якщо Костомаров зверхньо ставився до спроб Куліша і взагалі вважав марнуванням часу перекладацьку діяльність українською, тоді як освічена публіка могла скористатися існуючими перекладами російською, останній цілеспрямовано докладав титанічних зусиль для вдосконалення та розвитку інструментарію літературної української мови, аби її засобами можна було передати в усіх оригінальних відтінках почуттів і настрою і Шекспіра, і Гете, і Байрона, і Гейне... Щоб, за його власним зізнанням у листі до Галагана (ще 1857 р.), “виробити форми змужичілої нашої мови на послугу мислі всечоловічій”³. Тож символічно, що своєрідним Кулішевим заповітом нащадкам, стала видана в рік його смерті велика

² Зеров М. Від Куліша до Винниченка: нариси з новіт. укр. письменства. Київ: Культура, 1929. С. 5.

³ Там само. С. 25.

збірка перекладів європейських поетів “Позичена кобза”⁴. Але й ще раніше, презентуючи українському народові свої переклади Шекспіра, Куліш в образі дзеркала виставив високу планку, до якої мали тягнутись українська література та читацькі смаки:

“На ж дзеркало всесвітнє, визирайся,
Збагни, який ти азійат мізерний,
[...] І до сім’ї культурників вертайся”⁵.

На карб Кулішеві сучасники та нащадки справедливо ставили багато чого. І його знамениту примітку до сторінки 24 другого тому “Истории воссоединения Руси” з “п’яною музою” Шевченка⁶. Але ж хіба не вдалося в кінцевому рахунку ще у збірці “Досвітки” продовжувачу та першому епігону Кобзаря вирватися багато в чому у наступних — у “Хуторній поезії” та “Дзвони” — за раніше наче зачароване, і не тільки для нього одного, коло Шевченкових прийомів, тем та художніх образів?

І чотирирічну (1864–1867 рр.) державну службу на високій посаді у Варшаві після придушення Польського повстання, коли він не без реваншистських замірів запрошував доєднатися Костомарова: “Приезжайте и восторжествуем над презиравшим наши права панством!”⁷. Але чи лише ним одним з тогочасних українофілів рухали подібні мотиви “посредством солидарности с правительством”? Із визначніших, окрім П. Куліша, на адміністративних посадах у Царстві Польському опинилися також В. Білозерський та Ф. Лебединцев.

І “рубану, — за висловом С. Єфремова, — віршем публіцистику” та ще й “найгіршого сорту”⁸. Але хіба не платив за неї “гарячий Панько Куліш”, що дійсно рідко коли себе стримував у висловах, громадським остракізмом та самотністю?

І повне зречення себе “прежнього”, що, як писав С. Єфремов, “не знайдеться, мабуть, ні одного питання, для якого не дав би Куліш двох відповідей, що одна одну побивають і нищать, зводячи до абсурду”⁹. Але хіба не допоміг Куліш своєю переміною на затятого козакофоба українській історичній науці вийти за межі романтичного козакофільського дискурсу?

⁴ Куліш П. Позичена кобза: переспіви чужомовних співів. Женева: [б.в.], 1897.

⁵ Куліш П. Чорна рада [передм., комент., прим. та навч.-метод. матеріали І. Андрусяка]. Вид. 2-ге, без змін. Київ: Національний книжковий проект, 2011. С. 191.

⁶ Куліш П. История воссоединения Руси. Т. 2. С. 24.

⁷ Миллер А. Украинский вопрос в Российской империи. Киев: Laurus, 2013. С. 151.

⁸ Єфремов С. Історія українського письменства. Київ: Феміна, 1995. С. 298.

⁹ Там само. С. 395.

Не менше, ніж на карб, треба поставити Кулішеві у заслугу. Це і перший історичний роман, написаний українською мовою — “Чорна Рада”, що відкрила собою широке вікно можливостей для усіх наступних українських “Вальтер Скоттів”.

Це і його багатолітня подвижницька праця зі становлення та розвитку української літературної мови, а також названий його ім’ям і розроблений ним український фонетичний правопис — “кулішівка”, що заслужила на окремий пункт заборонного Емського указу 1876 р.¹⁰

Це і його організаторські здібності та глибоке розуміння необхідності забезпечити будь-який літературний та книговидавничий процес з матеріального та технічного боку — як тут не згадати про його петербурзьку друкарню, в якій наприкінці 1850-х побачили світ чимало українських видань.

Це і його вміння швидко орієнтуватися в обставинах, що змінилися, та знаходити правильне рішення — адже саме такою, рятівною для української літератури, була протоптана Кулішем в Галичину після Валуєвського обіжника стежина.

Це і зовсім не хуторянське бачення цим найвидатнішим “хуторянином” необхідності піднесення української літератури до найвищих світових зразків та його перекладацька діяльність, що мала слугувати цьому, створюючи ефект “дзеркала”.

Це і залишена ним по собі велетенська епістолярна спадщина, яка все ще потребує наукового дослідження і видання, без залучення якої як надзвичайної ваги історичного джерела просто неможливо відтворити у всій повноті сповнений пошуків, хитань, трагедій і здобутків складний процес українського національного відродження “довгого” XIX ст., безпосереднім учасником якого і то на провідних ролях був Пантелеймон Куліш, чий 200-річний ювілей зайве нагадує усім, що “українська справа” народилася не вчора...

REFERENCES

1. Kulish, P. (1874). *Istoriya vossoedineniya Rusi* (3 vols.). St. Petersburg: Izd. t-va "Obshhestv. Pol'za". [in Russian].
2. Kulish, P. (1897). *Pozychena kobza: perespivy chuzhomovnykh spiviv*. Geneva. [in Ukrainian].
3. Kulish, P. (2011). *Chorna rada* (2th ed.). Kyiv: Natsional'nyj knyzhkovyj proekt. [in Ukrainian].

¹⁰ Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. Харків; Київ, 1930. С. 381.

За матеріалами конференції

4. Miller, A. (2013). *Ukrainskij vopros v Rossijskoj imperii*. Kyiv: Laurus. [in Russian].
5. Savchenko, F. (1930). *Zaborona ukrainstva 1876 r.* Kharkiv; Kyiv. [in Ukrainian].
6. Yefremov, S. (1995). *Istoriia ukrains'koho pys'menstva*. Kyiv: Femina. [in Ukrainian].
7. Zerov, M. (1929). *Vid Kulisha do Vynychenka: narysy z novit. ukr. pys'menstva*. Kyiv: Kul'tura. [in Ukrainian].